

PIOTR ZEMSAŁ

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

O POJĘCIACH RELIGIJNYCH W SOWIECKIM TOTALITARNYM DYSKURSIE O KULTURZE W LATACH 1953–1957

Słowa kluczowe: leksyka religijna, dyskurs ideologiczny, kultura w ZSRR.

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest próba pragmatycznej analizy sposobów funkcjonowania pojęć związanych ze sferą religijną w tekstach oficjalnego sowieckiego dyskursu o kulturze w okresie tzw. odwilży. Status tych pojęć w tym dyskursie nie jest łatwy do sprecyzowania. Na pewno brak mu waloru stałości. Obiegowe twierdzenie, że leksyka religijna została w ramach tzw. nowomowy całkowicie zmarginalizowana, musi budzić, jak każdy tego typu ogólnik, podejrzenia. Analizowana grupa wyrażań była poprzez swoje silne nacechowanie emocjonalne i głębokie zakorzenienie w uzusie (religijnym bądź, czterdzieści lat po rewolucji, ateistycznym) istotnym środkiem w tworzeniu dyskursu perswazyjnego. Była ona tym bardziej użyteczna w tekstach dotyczących kultury, w której w czasie odwilży po raz kolejny zaktualizował się konflikt między tym, co nadawca badanych komunikatów uważał za racjonalne (sorealizm) i nieracjonalne (np. kierunki modernistyczne). Do obrazowania tych napięć doskonale nadawał się zestaw pojęć związanych z religią.

Sowiecki totalitarny dyskurs ideologiczny, nazywany czasem nowomową, bywa często określany jako język sakralny. Michaił Heller pisał: „W pismach Lenina lingwiści odkryli główne zastosowania «sakralnego słowa», które — przy pomocy tej techniki — przemienia się w Objawienie, w głos z Synaju” (Heller 1989: 230). Poszukiwanie analogii między sowiecką gnozą polityczną a systemami religijnymi ma zresztą tradycję równie długą jak sama refleksja nad komunizmem. Jedną z bardziej zaawansowanych prac należących do tego nurtu w Polsce jest opracowanie Rafała Imosa *Wiara człowieka radzieckiego* (Imos 2007), w której autor nie tyle nawet przeprowadza określone analogie, co opisuje komunizm wprost jako system religijny. Oczywistym stwierdzeniem przy tego typu rozważaniach jest uznanie faktu specyficznej zamiany systemów — religijnego (w przypadku Rosji z dominantą chrześcijańską) na komunistyczny. Warto wymienić też pracę rosyjskiego badacza Michaiła Ryklina *Kommunismus als Religion* z 2008 roku¹. Z taką zamianą wiązać się zaś musi zmiana systemu pojęć, wartości, aksjomatów. Jest to, rzecz jasna, ujęcie bardzo uproszczone. Celem niniejszego artykułu nie będzie bowiem analiza zamiany paradygmatu aksjologicznego jako takiej,

¹ Rosyjskie wydanie pojawiło się rok później.

ale próba przyjrzenia się sposobom funkcjonowania odnotowanych w badanych tekstach pojęć związanych ze zwalczaną przez komunistów sferą religijną.

Najogólniej mówiąc, status tych pojęć w ramach sowieckiego dyskursu ideologicznego nie jest łatwy do sprecyzowania. Na pewno brak mu waloru stałości. Obiegowe twierdzenie, że leksyka religijna² została w ramach tzw. nowomowy całkowicie zmarginalizowana, musi budzić, jak każdy tego typu ogólnik, podejrzenia.

Już Seliszczew w 1928 r. pisał:

W środowisku rosyjskich rewolucjonistów, szczególnie w jego studenckiej części, było niemało osób, które ukończyły szkoły duchowne. W ich mowie widoczny był szereg cech charakterystycznych dla języka osób należących do tego kręgu. [...] W efekcie obserwujemy powszechne występowanie w mowie działaczy radzieckich elementów cerkiewnosłowiańskich w postaci pojedynczych słów oraz związków wyrazowych, wyrażeń figuratywnych i porównań związanych z piśmiennictwem cerkiewnosłowiańskim (Селищев 2003: 63, tłum. P.Z.).

Z drugiej strony nie brakuje i takich twierdzeń:

W czasie panowania władzy radzieckiej język środków informacji masowej podlegał dosyć restrykcyjnym ograniczeniom stylistycznym. Jednym z zadań rozmaitych organów kontroli i cenzury, przez które obowiązkowo przed drukiem przechodził każdy rękopis, było usuwanie nie tylko wyrażeń potocznych i żargonizmów, ale również leksyki o charakterze religijnym czy archaicznym oraz takichże form gramatycznych (Данн 2009: 286, tłum. P.Z.).

Rzecz jasna, intensywność wykorzystywania w tekstach pewnego językowego „dziedzictwa” nie była cechą stałą. Można śmiało twierdzić, że w miarę pozbywania się przez Stalina (który sam był przecież wychowankiem seminarium w Tyflisie) tzw. starej leninowskiej gwardii zmieniał się też język działaczy komunistycznych³. Wydaje się jednak, że elementów genetycznie nie tyle nawet obcych, co ujmowanych jako wrogie, nie udało się wyrugować z tekstów dyskursu ideologicznego. Wątpliwe zresztą, by próbowano to na serio robić. Jak pisze Piotr Czerwiński:

Nie jest niczym szczególnym, że język radziecki w danej dziedzinie jest kształtowany i tworzony na bazie języka narodowego, zapożyczając z niego, wykorzystując i przetwarzając na swój użytek i dla swo-

² Pod pojęciem leksyki religijnej rozumiem warstwę leksyki, która wyraża pojęcia techniczne, doktrynalne, jak i obrzędowe oraz organizacyjne związane z duchowo-religijną działalnością człowieka w ramach dowolnego systemu wierzeń. Jest to rozumienie zbliżone do potocznego, bliskie szerokiej definicji A. Azarowa: „[...] słowa i związki wyrazowe, które pojawiły się na gruncie wielkich religii światowych: chrześcijaństwa, islamu, buddyzmu, judaizmu i innych. Należą do nich leksyka używana podczas odprawiania obrzędów religijnych, w pracach dotyczących architektury sakralnej, pisania ikon, sztuki użytkowej, historii religii oraz imiona świętych, teologów, znanych działaczy religijnych, nazwy świąt religijnych, atrybutyki religijnej itd.” (Азаров 2002: 7, tłum. P.Z.). O innych, węższych sposobach pojmowania leksyki religijnej patrz np.: Якимов 2011. Zagadnienie terminologicznego chaosu w tym zakresie wraz z próbą jego systematyzacji i dosyć szczegółową bibliografią szczegółowo omawia w swoich tekstach A. Gadomski (Гадомский 2007, 2008). Wymienione teksty uwzględniają zarówno polską, jak i rosyjską literaturę przedmiotu.

³ Proces ten szczegółowo opisuje A.P. Romanienko (Романенко 2000).

ich celów środki i mechanizmy charakterystyczne, jako elementy ekspresywno-oceniające, dla całości języka rosyjskiego (Червинский 2011: 27, tłum. P.Z.).

Topika biblijna, religijna aksjologia była na tyle utrwalona w świadomości znacznej części mieszkańców ZSRR, że dużo bardziej opłacało się wykorzystanie jej dla własnych celów niż trwanie przy symbolicznej komunistycznej ortodoksji. Nie było to zresztą myślenie obce bolszewikom, którzy w swoich działaniach wykorzystywali wszystkie dostępne środki bez względu na ich „słuszność”. O tej „słuszności” stanowił cel. Zbyt szybkie wyeliminowanie aksjologii od dawna przyswojonej na rzecz całkowicie nowej, obcej, nieznannej nie mogło przynieść pożądaných rezultatów. Stąd po śmierci Lenina pisano o jego *священных заветах*, Trocki w tekstach propagandy sowieckiej powstałych po jego odsunięciu od wpływu na państwo określany będzie jako *Иуда*⁴ (*Judasz*), a Stalin stanie się, na wzór biblijnego i patrystycznego wizerunku Jezusa, *кормчим* (*sternikiem*) (Мокиенко, Никитина 2005: 199). Pośrednie lub bezpośrednie odwołania do religijnej sfery użycia języka stają się jeszcze wyraźniejsze w czasie wojny z nazistowskimi Niemcami. Jedną z ważniejszych pieśni patriotycznych tego okresu nosi tytuł *Священная война* (*Święta wojna*). Propagandziści radzieccy doskonale zdawali sobie sprawę, że aby maksymalnie zmobilizować naród, należy odwoływać się do tradycyjnego systemu wartości, co w rosyjskim modelu patriotyzmu musiało wiązać się z częściowym choćby powrotem do semiotyki związanej tak czy inaczej z prawosławiem. O ówczesnej sytuacji tak piszą Andriej i Tatiana Fesenkowie:

Gdyby jeszcze dziesięć — piętnaście lat temu obywatel radziecki zaczął używać tych «miłych rosyjskiemu sercu słów», zostałyby oskarżony o «tendencje wielkomocarstwowe», «popowszczyznę» itd. i w ogóle uznany za «obcy element», ale odrodzenie religii w ZSRR lub, precyzyjniej, jej obłudna legalizacja doprowadziły do pojawienia się w literaturze nie tylko potocznych archaizmów, ale również tak zwanych cerkiewnosłowianizmów, które dotąd były w sowieckim języku nie do pomyślenia (Фесенко 1955: 116, tłum. P.Z.).

Natalia Kupina wskazuje na kilka prawidłowości dotyczących funkcjonowania leksyki religijnej w tekstach komunistycznego dyskursu ideologicznego:

- 1) odwrócenie aksjologii (np. słowo *безбожник* (*bezbożnik*) z nacechowanego negatywnie staje się słowem nacechowanym pozytywnie);
- 2) praktyczne wyparcie sfery religijnej ze świadomości człowieka radzieckiego, prymitywizacja konceptu „religia”;
- 3) obarczenie WSZYTKICH [podkreślenie — P.Z.] nominacji związanych z religią wartościowaniem negatywnym.

⁴ Нр.: Как выявили данные московских судебных процессов над троцкистскими бандитами, главарь преступной шайки **Иуда-Троцкий** сговаривался о «контакте» в шпионско-диверсионных делах и с господином Гессом (заместителем Гитлера) и с официальными представителями японского правительства [Подрывная работа японской разведки (1937), NKRI] (Jak pokazały informacje uzyskane w trakcie moskiewskich procesów trockistowskich bandytów, herszt przestępczej szajki Judasz-Trocki spiskował w sprawie „kontaktu” szpiegowsko-dywersyjnego również z panem Hoessem (zastępcą Hitlera) i z oficjalnymi przedstawicielami rządu japońskiego, tu i dalej tłumaczenia — P.Z.).

Co ciekawe, autorka wyraźnie wskazuje, że:

Koncepty religijne i jednostki je oznaczające stają się nie obiektami poznania i analizy duchownej, a obiektami demaskacji. Okoliczność ta zbliża sferę religijną do ideologii i, jak by to dziwnie nie wyglądało, nie pozwala jej zginąć, ponieważ w praktyce dyskursywnej przeprowadzenie krytyki ideologicznej wymaga przywołania elementów językowych o treści religijnej (Купина 1995: 29–30, tłum. P.Z.).

Do podobnych wniosków dochodzi Krzysztof Rutkowski:

[...] znaczna część leksyki konfesyjnej w języku rosyjskim okresu radzieckiego funkcjonowała w postaci semantycznie niezdeformowanej. Pomimo prześladowań religijnych oraz masowej ateizacji społeczeństwa nie została też z niego usunięta. Mogły na to wpłynąć czynniki ekstralingwistyczne, tzn. niemożność zrezygnowania z tej warstwy słownictwa (a przynajmniej z jego podstawowego zasobu) w języku propagandy antyreligijnej oraz jego obecność w przedrewolucyjnej literaturze pięknej, jak również wewnątrzjęzykowe, tj. polisemiczna struktura znaczeniowa oraz silne powiązania z innymi jednostkami w różnego rodzaju semantycznie zespolonych strukturach słownych (Rutkowski 2007: 131).

Wypada zwrócić uwagę, że materiałem badawczym zarówno autorki rosyjskiej, jak i polskiego badacza były słowniki. Wnioski o funkcjonowaniu leksyki religijnej w tekstach propagandy antyreligijnej są oczywiste. Warto jednak zajrzeć choćby do tekstów prasowych, by przekonać się, że występowanie tego zasobu nie było ograniczone do subdyskursu walczącego ateizmu. Co więcej, wypada mówić nie o samym funkcjonowaniu, przetrwaniu, ale o szczególnej roli słownictwa religijnego w tzw. nowomowie. Celem niniejszego artykułu jest omówienie jego znaczenia w subdyskursie o kulturze czasów późnego stalinizmu i tzw. odwilży.

Godne podkreślenia jest to, że elementy dyskursu związane ze sferą religijności są nieobojętne aksjologicznie, wydaje się nawet, że ich aksjologia stanowi o ich wartości dla tegoż dyskursu. Jako językowe manifestacje OBCEGO stanowią doskonały pretekst do aktualizacji pożądanej przez władze postawy wrogości. Z drugiej strony, o czym świadczy ich stosunkowo bogate występowanie w okresie wojennym, stanowią doskonałe narzędzie mobilizacji w okresach kryzysowych.

Do takich okresów w historii ZSRR z pewnością należy czas tzw. odwilży po śmierci Stalina. Ze szczególną ostrością widać to w tekstach dotyczących kultury. Podjęto wówczas próbę zmiany paradygmatu — z totalitarnego na bardziej otwarty. Lektura dokumentów partyjnych tego okresu, jak i wiodącej gazety („Prawda”) pozwalają sądzić, że była to próba oddolna. Rzecz jasna, towarzyszył jej aktywny opór (w połączeniu z próbą przejęcia kontroli nad tym procesem, gdy nie udało mu się zapobiec) stalinowskiego aparatu. Napięcie to widać także w badanych tekstach, charakteryzujących się m.in. zwiększoną obecnością metaforyki militarnej, często bardzo emocjonalnych, by nie powiedzieć — napastliwych. Do wykorzystywanych w nich środków językowych służących emocjonalizacji należy również leksyka związana ze sferą religijną.

Podstawą materiałową dla niniejszego tekstu był zbiór dotyczących kultury dokumentów KC KPZR zebranych i opublikowanych przez zespół Witalija Afianiego

(Афиани 2001) oraz równoległe chronologicznie (lata 1953–1957) materiały gazety „Prawda” w postaci wszystkich tekstów o tematyce kulturalnej (artykuły programowe i dyskusyjne, recenzje, omówienia, relacje z wydarzeń kulturalnych itp.). Źródłem materiału porównawczego był Национальный Корпус Русского Языка⁵.

W tekstach obu typów odnotowano następujące jednostki, które, jak się wydaje, należą do leksyki religijnej⁶: *баттистский, грех, грешить, догма, догматизм, догматик, догматически, догматический, жрец, иезуитский, икона, католический поп, начетчик, паломничество, похоронено, проповедь, проповедовать, талмудист, талмудистский, святой, священный, сектант, сектантский, сектантство, схоластика, схоластический, юродивый* (*baptystowski⁷, grzech*, grzeszyć*, dogmat*, dogmatyzm, dogmatyk, dogmatycznie, dogmatyczny, kapłan, jezuicki⁸, ikona*, katolicki pop, lektor, pielgrzymka*, pogrzebane, kazanie*, prawić kazanie / głosić*, talmudysta, talmudyczny, święty*, sekciarz⁹, sekciarski, sekciarstwo, scholastyka, scholastyczny, jurodiwyj**)

Część z nich występuje jako składowe związków frazeologicznych, co sprawia, że ich pierwotnie religijny charakter przestaje być czytelny, np.:

- (1) *Нечего греха таить* — у нас еще не преодолен до конца нелепый предрассудок, будто бы простые люди не способны понимать «тайны высокого искусства» [G. Aleksandrow, „Больше хороших кинокомедий!”, P., 4 V 1953]; (*Nie ma co ukrywać grzechu — nie został u nas jeszcze do końca zwalczony niedorzeczny przesąd, jakoby prości ludzie nie byli zdolni do rozumienia „tajemnic wysokiej sztuki”*);
- (2) *Молодая литература в своем вдохновенном служении народу выдержала боевое крещение и стала неразрывной частью многонациональной советской литературы* [A. Grigulis, *Вдохновенное служение народу. Заметки о латышской прозе*, P., 22 XII 1955]; (*Młoda literatura w swojej natchnionej służbie ludowi przeszła chrzest bojowy i nierozdzielnie połączyła się z wielonarodową literaturą radziecką*).

Podobnie funkcjonują sformułowania mające swoje korzenie w religijnej warstwie języka, które są zgodne z wielowiekową tradycją językową. Chodzi tu głównie o konwencjonalne wykorzystywanie opozycji pojęć świętości i grzechu, przy czym pierwsze z tych pojęć jest charakterystyczne dla stylu patetycznego, np.:

- (3) *У нас нет ничего более святого, как преданно служить своим творчеством героическому советскому народу* [Plenum Zarządu Związku Pisarzy ZSRR, P. Browka, *Воспевать правду жизни, преданно служить народу*, P. 17 V 1957]; (*Nie ma dla nas niczego świętszego niż oddana służba poprzez twórczość heroicznemu ludowi radzieckiemu*);

⁵ <http://www.ruscorpora.ru/>

⁶ Podaje w formach podstawowych, które niekoniecznie występują w tekstach.

⁷ Ekwiwalenty oznaczone gwiazdką — za R. Lewickim (2002).

⁸ W słowniku R. Lewickiego — *falszywy, obłudny* (Lewicki 2002: 124).

⁹ W słowniku R. Lewickiego — *członek sekty, człowiek uzkich, dogmatических взглядов* (Lewicki 2002: 248). Wobec zdecydowanie negatywnego wydźwięku odnalezionych kontekstów ekwiwalentem pragmatycznie odpowiednim wydaje się *sekciarz*.

- (4) *Его святой долг — отображать жизнь нашего общества, думы и дела советских людей* [D. Demirczan, *Писатель и жизнь*, P., 25 III 1956]; (*Jego świętym obowiązkiem jest odzwierciedlanie życia naszego społeczeństwa, myśli i spraw ludzi radzieckich*);
- (5) *Они [литература и искусство] призваны свято выполнять свое высокое призвание — быть выразителями мыслей и чаяний народа [...]* [wst. *К новым успехам социалистической культуры*, P., 30 X 1955]; (*One [literatura i sztuka] powołane są, by święcie spełniać swoje wysokie powołanie — być wyrazicielami myśli i nadziei społeczeństwa*);
- (6) *Артисты, режиссеры советского театра унаследовали священные традиции передовых деятелей русской дореволюционной сцены* [A. Jabłoczkińska, *Знамя нашего искусства*, P., 22 II 1957]; (*Artyści, reżyserzy radzieckiego teatru odziedziczyli święte tradycje przodujących działaczy rosyjskiej sceny przedrewolucyjnej*).

Pojęcie grzechu zaś występuje w tekstach nienależących do stylu wysokiego, np.:

- (7) *Повинна в таких грехах и белорусская газета «Літаратура і мастацтва», допуская за последнее время ряд путанных рассуждений о поэзии и среди них статью «Риторика или публицистика» с явным нигилистическим душком* [J. Kolas, *О литературном труде*, P., 13 IX 1954]; (*Takie grzechy popełniła również białoruska gazeta „Literatura i sztuka”, która w ostatnim czasie dopuściła do publikacji szeregu zagmatwanych rozważań o poezji, a wśród nich artykułu „Retyryka czy publicystyka” z widocznym nihilistycznym wydźwiękiem*);
- (8) *Подлинно художественное творчество не терпит фальшивых нот и слащавой салонности, которыми еще часто грешат наши картины: такие произведения неизбежно забываются* [K. Juon, *О нашем творчестве*, P., 20 II 1957]; (*Naprawdę artystyczna twórczość nie cierpi fałszywych nut i przesłodzonej salonowości, którymi jeszcze często grzeszą nasze obrazy: takie dzieła są niechybnie zapomniane*);
- (9) *Если раньше наша литература грешила изображением «идеальных» партийных работников [...], то теперь появляется шаханье в другую крайность* [Записка отдела культуры ЦК КПСС «О некоторых вопросах современной литературы и о фактах неправильных настроений среди части писателей, АРР., 1 XII 1956, s. 572]; (*O ile wcześniej nasza literatura grzeszyła wyobrażeniami „idealnych” pracowników partii [...], to teraz popada w drugą skrajność*).

Podobnie, na zasadzie utartego przez wieki schematu, funkcjonuje imiesłów *похоронено* w następującym przykładzie:

- (10) *Много сценариев веселых фильмов похоронено в канцелярских ведомствах сценарных отделов* [G. Aleksandrow, *Больше хороших кинокомедий!*, P., 4 V 1953]; (*Wiele scenariuszy wesołych filmów zostało pochowanych w kancelariach wydziałów scenariuszy*).

Odniesienie religijne jest w przytoczonych komunikatach na tyle zatarte poprzez ich stałą obecność w tekstach języka rosyjskiego, że staje się niemal przezroczyste¹⁰, jednak ponad wszelką wątpliwość w przypadku pojęcia świętości aktualne pozostało stylistyczne nacechowanie wyrażających je jednostek leksykalnych.

Przytoczone użycia zarówno w ramach frazeologizmów, jak i utarte w tradycji zastosowania pojęć religijnych poza nimi¹¹ proponuję zaliczyć do jednej grupy skonwencjonalizowanych sformułowań o zatartym, poprzez tę konwencjonalizację, odniesieniu do sfery religijnej. Rzecz jasna, z punktu widzenia nadawcy, dysponują one cechami pożądanymi w procesie tworzenia komunikatu perswazyjnego. Bywają patetyczne, mogą nieść ze sobą pożądane konotacje i asocjacje (takie jak definitywność pewnych decyzji w przypadku imiesłowu *похоронено* w przykładzie 10.). Nie zmienia to jednak faktu, że ich religijny charakter ulega zatarciu.

Znacznie bardziej interesujące wydaje się funkcjonowanie w dyskursie użyć niepodlegających tak daleko idącej konwencjonalizacji — metafor religijnych, które w znacznej części używane są w związku i dla opisanego konkretnej sytuacji w kulturze radzieckiej, dla uwydatnienia określonych napięć w środowiskach twórców kultury, dla dobitnego zobrazowania opisywanej rzeczywistości. Tego typu metafory scharakteryzował w 1946 roku G. Orwell:

Świeża metafora zmusza myśl do pracy, wytwarzając wizualizację; i odwrotnie, metafora, którą zwykło się nazywać «martwą» (np. żelazna wola), w rzeczywistości zaczęła być odbierana jako zwyczajny związek wyrazowy, ale tym niemniej może być wykorzystywana bez utraty swojej obrazowości (Оруэлл 2006, tłum. P.Z.)¹².

W tego typu użyciach to właśnie konotacje i asocjacje związane ze sferą religijną wychodzą na pierwszy plan, stanowią o pragmatycznym potencjale wypowiedzi.

Odnotowane jednostki w różny sposób (także poprzez asocjacje) reprezentują:

a) pojęcie rozłamu, wydzielenia się jako odrębna grupa, np.: *жрецы*¹³, *сектанты*, *сектантский*, *сектантство*;

b) pojęcie swoistej sztywności stanowiska czy wręcz fanatyzmu, np.: *бантистский*, *догма*, *догматизм*, *догматик*, *догматически*, *догматический*, *икона*, *начетчик*, *сектанты*¹⁴, *сектантский*, *сектантство*, *схоластика*, *схоластический*, *талмудист*, *талмудистский*;

¹⁰ Przechodzenie leksyki religijnej do języka świeckiego nazywa się czasem jej sekularyzacją bądź profanizacją, patrz np. Nagórko 2012. K. Rutkowski nazywa ten proces dezaktualizacją znaczenia konfesyjnego (Rutkowski 2007: 96).

¹¹ Część z nich to stereotypowe metafory, które wskutek powszechności występowania przestają być odbierane jako metafory, tracą wyrazistość.

¹² Cytat pochodzi z tłumaczenia opublikowanego w piśmie „Политическая лингвистика”; oryginał: *Politics and English Language* został opublikowany w 1946 roku.

¹³ Polskie ekwiwalenty wymienianych jednostek — s. 231.

¹⁴ Jest to tylko wstępna próba klasyfikacji. Warto zwrócić uwagę, że niektóre z odnotowanych leksemów mogą być nosicielami więcej niż jednego pojęcia, konotacji lub asocjacji, np. *сектант* to członek wyod-

c) pojęcie nieracjonalności, np.: *жрецы, проповедь, проповедовать, паломничество, юродивый*;

d) pojęcie fałszywości postawy, obłudy, np.: *иезуитский, католический поп*.

Należy zwrócić uwagę, że wszystkie wyróżnione pojęcia idealnie odpowiadają potrzebom nadawców. W omawianym okresie toczono walkę o jedność w kulturze radzieckiej, stąd znaczna liczba negatywnych określeń wszelkiego rodzaju ugrupowań starających się zachować jakąkolwiek odrębność (tzw. *борьба с групповщиной* — *walka z frakcyjnością*). Z drugiej strony władzy chodziło o przeprowadzenie umiarkowanej destalinizacji, ale w taki sposób, by nie naruszyć pozycji partii. Starając się znaleźć równowagę między zatwardziałymi stalinistami a zwolennikami odwilży w jej radykalnej postaci, zwalczano zarówno tych pierwszych (jako np. *догматиков* — *dogmatyków*), jak i tych drugich (np. jako *сектантов* — *sekcjarzy*). Wreszcie dążono do zahamowania powrotu do obiegu kulturalnego jakichkolwiek nurtów moderny, która w znacznej części opierała się na rezygnacji ze sztywno pojmowanej racjonalności, co wiązało się z atakiem na wszelkie tego typu przejawy życia kulturalnego. Do konstruowania takich komunikatów doskonale nadawała się zaś wypróbowana już retoryka antyreligijna, która korzystała z utrwalonych przez ostatnie kilkadziesiąt lat schematów. Stąd obecność takich negatywnie nacechowanych określeń, jak *юродивый* czy nazwy praktyki religijnej (w ujęciu propagandy komunistycznej nieracjonalnej, pozbawionej sensu, wręcz szkodliwej) — *паломничество* (*pielgrzymka*). Dosyć ciekawa jest ostatnia grupa wyraźnie związana z historią kontaktów Rusi ze światem zachodnim. Negatywnie nacechowane określenia *иезуитский* (*jezuicki*) i *католический поп* (*katolicki pop*) ewidentnie wpisują się w wieloletnią tradycję konfliktu między Kościołem katolickim a Rosyjską Cerkwią Prawosławną:

- (11) *Калинин недоумеает, почему с заявлением в адрес Шолохова выступил Гладков, который не пользуется авторитетом у писателей, а своими ханжескими выступлениями за чистоту языка и быта напоминает католического попа* [*Информация Ростовского обкома КПСС в ЦК КПСС «О высказываниях ростовских писателей по поводу Второго съезда писателей»*, АРР., 20 I 1955, s. 349]; (*Kalinin nie mógł zrozumieć, dlaczego przeciwko Szołochowowi wystąpił Gładko, który nie ma autorytetu wśród pisarzy, a w swoich świętoszkowatych wystąpieniach w sprawie czystości języka i życia przypomina katolickiego popa*);
- (12) *Мы должны быть особенно бдительными к проявлениям в литературе рецидивов буржуазного национализма, ибо мировая реакция цинично сочетает проповедь космополитизма с иезуитским использованием всякого буржуазно-националистического гнилья в борьбе против мира, подлинной свободы и демократии* [*Состояние и задачи советской литературы. Доклад А. Суркова* (II Всесоюзный съезд писателей), Р., 16 XII 1954]; (*Powinniśmy być szczególnie*

rzeźnionej grupy, ale określenie to może aktualizować konotację „fanatyzm”, np. *И довольно строго наморщил немудрый, но упрямый, четырехугольный, сектантский лоб, закусил заячью губу, поиграл тяжелой челюстью* [С.Н. Сергеев-Ценский, *Жестокость* (1922), NKRJ].

gólnie czujni wobec pojawiania się w literaturze przypadków recydywy burżuazyjnego nacjonalizmu, ponieważ światowa reakcja cynicznie łączy głoszenie kosmopolityzmu z jezuickim wykorzystywaniem wszelkiej burżuazyjno-nacjonalistycznej zgnilizny w walce przeciwko pokojowi, prawdziwej wolności i demokracji).

Wydaje się, że określenia *талмудисты* i *талмудистский* (*talmudyści* i *talmudyczny*) również mogą być interpretowane jako negatywnie konotowane¹⁵ jeszcze od czasów przedrewolucyjnych, np.:

(13) *Талмудисты носят этот «жидовский мундир» под верхним платьем* [N.S. Leskow, *Владычній суд* (1877), NKJRJ]; (*Talmudyści noszą ten „żydowski mundur” pod suknią wierzchnią*).

Jednak większość użyć nacechowanych negatywnie odnotowanych przez NKJRJ pochodzi już z okresu stalinowskiego, np.:

(14) *Начетчики и талмудисты*¹⁶ *рассматривают марксизм, отдельные выводы и формулы марксизма, как собрание догматов, которые «никогда» не изменятся, несмотря на изменение условий развития общества* [J.W. Stalin, *Ответ товарищам, „Наука и жизнь”* (1950) NKJRJ]; (*Lektorzy i talmudyści patrzą na marksizm, poszczególne wnioski i formuły marksizmu, jak na zbiór dogmatów, które „nigdy się nie zmieniają bez względu na zmianę w warunkach rozwoju społecznego*).

Nic w tym dziwnego, wszak w okresie późnego stalinizmu antysemityzm stał się niemal częścią ideologii partyjnej. Podobną tautologiczną formułę powtarza Nikita Chruszczow w „Prawdzie” jeszcze w 1957 roku:

(15) *Эти талмудисты и начетчики забывают, что народ для того и взял власть в свои руки, чтобы возможно более быстро развить производительные силы* [N.S. Chruszczow, *За тесную связь литературы и искусства с жизнью народа*, P., 28 VIII 1957]; (*Ci talmudyści i lektorzy zapominają, że naród właśnie po to wziął władzę w swoje ręce, żeby możliwie szybko rozwinąć siły produkcyjne*).

A oto przykład negatywnie nacechowanego wykorzystania przymiotnika:

(16) *В ряде работ вместо творческого подхода господствуют цитатничество и начетничество, догматизм и талмудистское повторение одних и тех же общеизвестных истин* [wst. *Преодолеть отставание литературоведения*, P., 9 VI 1953]; (*W szeregu prac zamiast twórczego podejścia panuje cytowanie i mechaniczne powtarzanie, dogmatyzm i talmudyczne powtarzanie jednych i tych samych powszechnie znanych prawd*).

¹⁵ Nie oznacza to wcale, że nie ma neutralnych użyć.

¹⁶ Mamy tu do czynienia z typową dla tzw. nowomowy tautologią. Warto jednak zaznaczyć, że choć metaforyzacja w przypadku obu wyróżnionych jednostek (oznaczających osoby, które w sposób bezwzględny i bezkrytyczny trzymają się tego, co napisane) opiera się na podobnym schemacie, to odwołuje się do różnych tradycji.

Zwraca uwagę powtarzalność znaczeń, które są szczególnie istotne dla komunikatu. Tautologiczne powtórzenia *талмудисты и начетчики* czy *догматизм и талмудистское повторение* mają na celu, jak można sądzić, zwiększenie oddziaływania pragmatycznego komunikatu.

Przypomnijmy stwierdzenie N. Kupinej, że leksyka religijna została obarczona wartościowaniem negatywnym (Купина 1995: 30). Fakt, odnotowane jednostki wartościują zdecydowanie negatywnie, ale należy zwrócić uwagę, że w części przypadków nie wynika to z aksjologicznej reorientacji, ale jest kontynuacją uzusu przedrewolucyjnego. Propagandyści „Prawdy” i autorzy urzędowych pism zebranych przez zespół W. Afianiego zρέcznie wykorzystywali istniejące na długo przed rewolucją ideologiczno-religijne schematy postrzegania świata. Kolejnym przykładem tego typu jest grupa słów: *сектанты, сектантский, сектантство*, por. przykłady:

- (17) *О союзах сектантов раскольников, еретиков, о союзах разбойничьих, воровских, противогосударственных?* [Jan Kronsztadzki, *Дневники* (1908), NKRJ]; (*O związkach sekciarzy raskolników, heretyków, o związkach rozbójniczych, złodziejskich, antypaństwowych?*);
- (18) *Само собой разумеется, что было бы неправильно судить о сущности социалистического реализма по домыслам иных сектантов и групповщиков* [referat sekretarza KC KPZR D. Szepiłowa, *За дальнейший расцвет советского художественного творчества* (Wszechzwiązkowy Zjazd Malarzy Radzieckich), P., 3 III 1957]; (*Rozumie się samo przez się, że byłoby błędem sądzić o istocie socjalistycznego realizmu na podstawie zmyśleń różnych sekciarzy i frakcjonistów*).

U Jana Kronsztadzkiego występują *сектанты раскольники*, w tekście Szepiłowa — *сектанты и групповщики*. W obu tekstach wyczuwalna jest zdecydowana wrogość wobec „odszczepieńców”. Oba systemy — religijny i ideologiczny — w podobny sposób traktują dążenie do odrębności. Potępienie katolików, potem raskolników, chłystów, mołokan, skopców itd. przez Cerkiew prawosławną stworzyło trwały schemat kognitywny, który stał się użyteczny również w retoryce komunistycznej, np.:

- (19) *Широкое обсуждение работ, посвященных В. Маяковскому, помогло разоблачить носителей сектантских, групповых взглядов, выявило новые литературоведческие силы* [wst. *Преодолеть отставание литературоведения*, P., 9 VI 1953]; (*Szeroka dyskusja nad pracami poświęconymi W. Majakowskiemu pomogła zdemaskować nosicieli grupowych sekciarskich poglądów, pokazała nowe siły w literaturoznawstwie*);
- (20) *Только полностью преодолев всякое сектантство и догматическую узость, всякую беспринципную групповую борьбу, Союз художников сможет действительно сплотить свои ряды* [referat sekretarza KC KPZR D. Szepiłowa, *За дальнейший расцвет советского художественного творчества* (Wszechzwiązkowy Zjazd Malarzy Radzieckich), P., 3 III 1957]; (*Tylko po całkowitym*

przełamaniu sekciarstwa i dogmatycznych ograniczeń, bezwzględnej walki grupowej, Związek Malarzy może rzeczywiście zewrzeć swoje szeregi).

Istotną grupę jednostek reprezentujących pojęcia związane z religią stanowią leksemy biorące swój początek w pojęciu dogmatu. Jest to dosyć liczna grupa: *догма, догматизм, догматик, догматически, догматический*. Są to leksemy o zdecydowanie negatywnym nacechowaniu, które nie wynika z tradycji dyskursu religijnego (tak jak *сектанты*), ale z racjonalistycznej tradycji oświeceniowej przejętej przez socjalistów i komunistów. Wypracowane przez niemal dwa stulecia racjonalistycznej praktyki dyskursywnej negatywne nacechowanie pojęcia dogmatu idealnie wpisuje się w ton sowieckiej propagandy zmierzającej do jak najszerszego dyskredytowania postaw i środowisk niepodatnych na proponowane umiarkowane zmiany w paradygmacie sowieckiej kultury:

- (21) *Опыт XX съезда партии учит нас решительно преодолевать всякого рода догмы, иллюзии в идеологической работе* [referat T.N. Chrennikowa (II Wszechzwiązkowy zjazd kompozytorów), P., 29 III 1957]; (*Doświadczenie XX zjazdu partii uczy nas zdecydowanego pokonywania wszelkiego rodzaju dogmatów, iluzji w pracy ideologicznej*);
- (22) *Метод социалистического реализма несовместим с какими-либо застывшими догмами и схемами, он открывает широчайшие просторы для смелого проявления творческой индивидуальности* [Приветствие ЦК КПСС Всесоюзному съезду советских художников, P., 1 III 1957]; (*Nie da się połączyć metody realizmu socjalistycznego z jakimkolwiek skostniałymi dogmatami i schematami, odkrywa ona szeroką przestrzeń dla śmiałych przejawów indywidualności twórczej*);
- (23) *Он [Первый всесоюзный съезд советских писателей] объединил прежде разрозненные литературные группы под общей кровлей Союза советских писателей, не стесняя развития художественных индивидуальностей каким-либо догматизмом* [K. Fedin, *На высшую ступень*, P., 15 XII 1954]; (*Zjednoczył on [I Wszechzwiązkowy Zjazd Pisarzy Radzieckich] poróżnione wcześniej ugrupowania literackie pod wspólną egidą Związku Pisarzy Radzieckich, nie krępując przy tym rozwoju indywidualności artystycznych jakimkolwiek dogmatyzmem*);
- (24) *Пленум ЦК ПОРП обратил внимание деятелей науки и культуры на необходимость критически проанализировать старые методы работы, бороться с догматизмом и схематизмом* [R. Werfel, *В борьбе за социалистическое содержание культуры в Польше*, P., 24 VIII 1955]; (*Plenum KC PZPR zwróciło uwagę działaczy nauki i kultury na konieczność krytycznej analizy starych metod pracy, walki z dogmatyzmem i schematyzmem*);
- (25) *Музыкальные догматики чрезвычайно подозрительны к каждой, даже самой скромной попытке такого расширения, обогащения* [D. Szostakowicz, *О некоторых насущных вопросах музыкального творчества*, P., 17 V 1956]; (*Muzyczni dogmatycy są niezwykle podejrzliwi wobec każdej, nawet najskromniejszej próby takiego rozwoju, wzbogacenia*);

(26) *Мы за широкое, не догматическое понимание социалистического реализма, за то, чтобы развивать многообразие стилей, творческих индивидуально-стилей и художественных форм* [W. Kementow, *Заметки о живописи. По залам всесоюзной художественной выставки*, P., 27 VI 1955]; (*Opowiadamy się za szerokim, niedogmatycznym rozumieniem realizmu socjalistycznego, za tym, aby rozwijać różnorodność stylów, indywidualności twórczych i form artystycznych*).

W bardzo podobny sposób, wręcz synonimicznie, funkcjonują morfologicznie zróżnicowane realizacje pojęć scholastyki i baptyzmu:

(27) *Хотя в освещении вопроса о методе социалистического реализма допускалось немало путаницы и схоластики, нет никаких оснований отказываться от этого важного для всего нашего искусства понятия* [*Записка отдела культуры ЦК КПСС «О некоторых вопросах развития современной советской литературы*, APP., 27 VII 1956, s. 520]; (*Chociaż w sposobie przedstawiania zagadnienia metody realizmu socjalistycznego pojawiło się немало nieporozumień i scholastyki, nie ma żadnych podstaw, by rezygnować z tego ważnego dla całej naszej sztuki pojęcia*);

(28) *Теоретические работы часто оказываются неполноценными потому, что они бедны фактическим материалом, носят схоластический характер* [W. Ozierow, *В стороне от главных вопросов*, P., 8 V 1953]; (*Prace teoretyczne często okazują się niepełnowartościowe dlatego, że są ubogie w materiał faktograficzny, mają scholastyczny charakter*);

(29) *Взывания к чистоте, с которыми Гладков выступает последнее время, баптистские* [*Информация Ростовского обкома КПСС в ЦК КПСС «О высказываниях ростовских писателей по поводу Второго съезда писателей*», 20 I 1955, APP, s. 350]; (*Wezwania do czystości, z którymi ostatnio występuje Gładkow, są baptystyczne*).

W podobnym duchu użyto w badanym korpusie również pojęcia ikony:

(30) *Толстой для нас не икона [...] и для его истолкования совсем не нужны догматические указки* [N. Abałkin, *Победа театра. «Власть тьмы» Л. Толстого в Малом театре*, P., 24 II 1957]; (*Tolstoj nie jest dla nas ikoną [...] i dla jego objaśnienia nie są potrzebne dogmatyczne wskazówki*).

Słowo *икона* wywołuje dosyć jednoznaczne skojarzenia z niezmiennością formy, kanonicznością, niepodatnością na zmiany. Ikona to utrwalony kanonicznie wzór, który jest niepodatny na reinterpretację. W przytoczonym fragmencie wartości te są oceniane zdecydowanie negatywnie.

Większość, jeśli nie wszystkie, określenia związane ze sferą religijną w propagandzie sowieckiej wiąże się z pojęciem zabobonu, nieuzasadnionego przekonania, braku racjonalności. Ten szablon pojęciowy doskonale nadawał się do wykorzystania w narracjach dotyczących kultury modernistycznej, która, jak już była mowa, w znacznym

stopniu rezygnowała z pozytywistycznego racjonalizmu. Stąd w radzieckich tekstach dotyczących kultury odnajdujemy na przykład takie fragmenty:

(31) *Реалистическое искусство — труднейшее дело, оно требует огромной школы, непрерывного совершенствования мастерства. Гораздо легче намазать что-либо непонятное и с пеной у рта кликушествовать о мнимом новаторстве. К счастью, такие юродивые у нас перевелись* [В. Ioganson, *Искусство социалистического реализма. Перед первым съездом советских художников*, P., 24 VI 1956]; (*Sztuka realistyczna jest rzeczą niezwykle trudną, wymaga ona ogromnego warsztatu, ciągłego doskonalenia się w mistrzostwie. Znacznie łatwiej namazać coś niezrozumiałego i z pianą na ustach krzyczeć niby o nowatorstwie. Na szczęście tacy jurodziwi się od nas wynieśli*).

Podobną funkcję w jednym z tekstów spełnia nominacja *жрецы*. Przy czym warto zwrócić uwagę, że jej zastosowanie z nacechowaniem negatywnym nie odbiega od niektórych użyć w tekstach chrześcijańskich (w binarnej pod względem wartościowania opozycji określeń *жрецы* (u pogan) — *священники* (u chrześcijan)):

(32) *Военная судьба нашей литературы, как свет мраку, противопоставит судьбе жрецов «чистого искусства» буржуазной литературы* [referat A. Surkowa (II Wszechzwiązkowy Zjazd Pisarzy Radzieckich), *Состояние и задачи советской литературы*, P., 16 XII 1954]; (*Wojenne losy naszej literatury różnią się jak światło od mroku od losów kapłanów „czystej sztuki” literatury burżuazyjnej*);

(33) *Жрец идола Зевса поспешил приготовить жертву и вывел за город (где было произведено чудо) волов, увенчанных венками, чтобы вместе с народом совершить жертвоприношение* [arcybiskup Innokentij (Borisow), *Жизнь святого апостола Павла* (1828)NKRJ]; (*Kapłan idola Zeusa pośpieszył przygotować ofiarę i wyprowadził za miasto (gdzie dokonał się cud) woły ozdobione wieńcami, aby razem z ludem dokonać ofiary*).

Jak wskazują dane NKRJ, metaforyczna nominacja *жрец* (czego-либо) była wykorzystywana zarówno jako określenie patetyczne, np.:

(34) *Первое, что представляется при этом моему умственному взору, — это цель, которой служили благородные жрецы искусства* [М.Е. Sałytkow-Szczedrin, *Приезд ревизора* (1857) NKRJ]; (*Pierwsze, co przychodzi mi przy tym na myśl, to cel, któremu służyli szlachetni kapłani sztuki*),

jak i ironiczne czy wręcz, jak w tekstach Lwa Tołstoja, zdecydowanie negatywne, np.:

(35) *Возьмите вы здешних жрецов науки, здешнюю, так сказать, интеллигенцию* [A. P. Czechow, *Три года* (1895) NKRJ]; (*Weźcie na przykład tutejszych kapłanów nauki, tutejszą, by się tak wyrazić, inteligencję*);

(36) *Но извращенное учение это было неразрывно связано с евангелием, и жрецы лжехристианства [...] истинное учение, против воли их, понемногу раскры-*

ваясь людям, сделалось частью их сознания. [L.N. Tołstoj, *Закон насилия и закон любви* (1908) NKRJ]; (*Ale ta spaczona nauka była nierozzerwalnie związana z ewangelią, i kapłani łęczchrześcijaństwa [...] prawdziwa mądrość, wbrew ich woli, powoli objawiała się ludziom, stała się częścią ich świadomości*).

W wielu użyciach odnotowanych przez NKRJ nominacja w liczbie mnogiej *жрецы* jest określeniem precyzyjnie wydzielonej grupy społecznej dysponującej dostępem do „tajemnicy”, np.:

(37) *Посредниками между этою высшею божественною силою и простыми людьми служат сначала живые отцы, или старейшины рода, потом, с осложнением общественных отношений, возникает особый класс жрецов, гадалей, колдунов и пророков.* [W.S. Sołowiw, *Оправдание добра* (1894–1899) NKRJ]; (*Jako pośrednicy między tą wyższą boską siłą i prostymi ludźmi występują najpierw żywi ojcowie lub seniorzy rodowi, później, wraz z zaawansowaniem struktury społecznej, powstaje szczególna klasa kapłanów, wróż, czarowników i proroków*).

Jest do dosyć silne skojarzenie, które idealnie wpisuje się w motyw walki z tzw. *групповициной* w sowieckim dyskursie o kulturze. Surkow w referacie podczas zjazdu pisarzy radzieckich w 1954 (przykład 32) wydaje się świadomie wywoływać dwa pojęcia: irracjonalności związanej z religią i klasowości, przy czym częściowo wpisuje się tym w tradycję tekstów chrześcijańskich (np. Tołstoj).

W konstruowanym przez propagandę radziecką obrazie świata kultury wszystko, co nie odpowiadało założeniom socrealizmu, było przedstawiane jako irracjonalne i jako takie poddawane swoiście pojmowanej demaskacji (*разоблачение*), której często towarzyszyła ironia. W tekstach tego typu dość często obecna jest leksyka związana ze sferą religijną. Do najczęściej spotykanych jednostek należą leksemy *проповедь*, *проповедовать(ся)*, np.:

(38) *Реакционная проповедь Достоевского встретила суровый отпор в революционно-демократическом журнале «Современник»* [bez autora, *Великий русский писатель. К 75-летию со дня смерти Ф.М. Достоевского*, P., 6 II 1956]; (*Reakcyjna nauka¹⁷ Dostojewskiego spotkała się z ostrym sprzeciwem w rewolucyjno-demokratycznym piśmie „Sowriemennik”*);

(39) *В этой книге, выражающей последнее слово буржуазной эстетической мысли, прежде всего отрицается объективный характер законов развития искусства, отрицается эстетика как наука, проповедуется крайний субъективизм и произвол в художественном творчестве* [P. Trofimow, *Современная буржуазная эстетика на службе реакции*, P., 13 XII 1954]; (*W książce tej, będącej ostatnim słowem burżuazyjnej myśli estetycznej, przede wszystkim negowany jest obiektywny charakter praw rządzących rozwojem sztuki, negowana jest*

¹⁷ Nauka w sensie ewangelicznym.

estetyka jako nauka, głoszony jest skrajny subiektywizm i dowolność w twórczości artystycznej);

- (40) *Не трудно [pisownia oryginalna] понять, к чему ведет **проповедь** стихийности, за которую так ратуют авторы статьи. Она означала бы отступление с идейных позиций социалистического реализма* [N. Gorczakow, I. Pjinskij, P. Markow, *Ценить и уважать родное искусство*, P., 25 XI 1956]; (*Nie jest trudno zrozumieć, do czego prowadzi głoszenie żywiołowości, przy której tak obstarają autorzy artykułu. Oznaczałaby ona ustąpienie z ideowych pozycji realizmu socjalistycznego*).

Brak w analizowanych tekstach użyciu typu **проповедь социалистического реализма*. Słowa należące do tego gniazda słowotwórczego w tekstach badanego korpusu zawsze sygnalizują coś złego, niekorzystnego, np.:

- (41) *В то время, когда Коммунистическая партия, товарищ Сталин призывают к изучению объективных экономических законов развития общества, В. Гроссман устами своих героев **проповедует** внеисторические реакционные идеалистические взгляды* [M. Bubiennow, *О романе В. Гроссмана «За правое дело»*, P., 13 II 1953]; (*Podczas gdy Partia Komunistyczna, towarzysz Stalin wzywają do studiowania obiektywnych praw ekonomicznych rządzących rozwojem społeczeństwa, W. Grossman ustami swoich bohaterów głosi poglądy pozahistoryczne, reakcyjne, idealistyczne*).

Jednak i przed epoką nowomowy spotykamy w tekstach rosyjskich co najmniej zdysansowane użycia leksemów z tej grupy, np.:

- (42) *Каммуны делает, протолериат **проповедует**, прокламацию распушает... всё, словом сказать, весь яд!* [M.J. Sałytkow-Szczedrin, *Благонамеренные речи (1872–1876)* NKRJ]¹⁸.

Warto przy tym zauważyć, że przytoczone słowa Sałytkow-Szczedrin wkłada w usta zdecydowanego przeciwnika komunizmu.

Innym przykładem wykorzystania leksyki religijnej w sposób ironiczny jest sposób użycia leksemu *паломничество* w następujących przykładach:

- (43) *Часто такие выставки служат местом своеобразного **паломничества** эстетски настроенных художников, которые громко выражают там свое несогласие с принципами реалистического искусства* [*Записка министра культуры СССР Н.А. Михайлова о влиянии «буржуазной идеологии» на художественную интеллигенцию Москвы и Ленинграда*, АРР., nie później niż 21 stycznia 1957, s. 605]; (*Często tego typu wystawy stają się miejscem swoistych pielgrzymek artystów-estetów, którzy głośno wyrażają tam swój sprzeciw wobec zasad sztuki realistycznej*);

¹⁸ Cytat jest stylizacją na wypowiedź prostego mieszkańca Rosji trzeciej ćwierci XIX wieku.

(44) *После закрытия этой выставки работы Эрзя были вновь перевезены в его мастерскую, находящуюся в полуподвальном помещении дома № 3 по Второй Песчаной улице, куда по сей день продолжается паломничество значительного количества посетителей, основную массу которых, как и прежде, составляет студенческая молодежь [Записка КГБ при СМ СССР в ЦК КПСС о нездоровой атмосфере, сложившейся вокруг скульптора С.Д. Эрзя, АРР. 19 марта 1957, с. 637]; (Po zamknięciu tej wystawy prace Erzii zostały znowu dostarczone do jego pracowni znajdującej się w suterenie domu nr 3 przy ul. Drugiej Piaskowej, dokąd do dzisiaj trwają pielgrzymki znacznej liczby odwiedzających, wśród których dominuje, jak i wcześniej, młodzież studencka).*

Materiały NKJR nie wskazują na tak konsekwentne negatywne nacechowane lub ironiczne wykorzystywanie tych jednostek w tekstach sprzed 1917 roku, tym niemniej jest to różnica w skali nacechowania, a nie jego ujemnego lub dodatniej wartości, np.:

(45) *[...] в виде неугомонного паломничества в Мелихово разных незваных гостей и непрошенных сочувственников. [I.L. Leontjew-Szczegłow, Из воспоминаний об Антоне Чехове (1904–1911) NKJR]; ([...] wobec ciągłych pielgrzymek do Melichowa różnych nieproszonych gości i ludzi wyrażających niechciane współczucie).*

Z przytoczonych przykładów wynika, że nie chodzi więc jedynie o jakościową zmianę nacechowania leksyki religijnej z dodatniej (względnie neutralnej) na ujemną, ale na wyeliminowaniu z obiegu publicznego użycie nacechowanych pozytywnie. Twórcy sowieckiego dyskursu ideologicznego, jeśli pominąć pojęcie świętości (*святой, священный*) zaadaptowane dla swoich potrzeb, po prostu konsekwentnie kontynuowali tylko jeden wymiar obecności leksyki religijnej w tekstach.

Przeanalizowany materiał pozwala na wyciągnięcie pewnych wniosków, które wobec ograniczenia badanego korpusu do jednego tylko subdyskursu tzw. nowomowy mają charakter względny i stanowią jedynie propozycję. Wydaje się, że obecność i funkcjonowanie pojęć związanych z religią w badanym subdyskursie można rozpatrywać jako:

- 1) konwencjonalną obecność wynikającą z zakorzenienia tych pojęć w systemie językowym (frazeologizmy, utrwalone metafory);
- 2) pragmatycznie nacechowane użycia zgodne z tradycją niektórych tekstów religijnych (np. *сектанты*);
- 3) pragmatycznie nacechowane użycia zgodne z tradycją przedrewolucyjnego dyskursu laickiego z konsekwentną eliminacją z dyskursu użycie nacechowanych pozytywnie;
- 4) reorientację aksjologiczną (przykład N. Kupinej: *безбожник*).

Nie ulega wątpliwości, że analizowana grupa wyrażań, może poza pierwszą kategorią, była poprzez swoje silne nacechowanie emocjonalne i głębokie zakorzenienie w uzusie (religijnym bądź, czterdzieści lat po rewolucji, ateistycznym) istotnym środkiem w tworzeniu dyskursu perswazyjnego. Była ona tym bardziej użyteczna w teks-

tach dotyczących kultury, w której w czasie odwilży po raz kolejny zaktualizował się konflikt między tym, co nadawca badanych komunikatów uważał za racjonalne (soc-realizm) i nieracjonalne (np. kierunki modernistyczne). Do obrazowania tych napięć doskonale nadawał się zestaw pojęć związanych z religią.

Wykaz skrótów

APP — В.Ю. Афиани: *Аппарат ЦК КПСС и культура. Документы*, Москва: Росспэн, 2001
 NKRJ — Национальный корпус русского языка, <http://www.ruscorpora.ru/>
 P. — „Правда”
 Wst. — artykuł wstępny, „Правда”

BIBLIOGRAFIA

- Heller M. 1989: *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Warszawa: Pomost.
- Imos R. 2007: *Wiara człowieka radzieckiego*, Kraków: Nomos.
- Na górk o A. 2012: Od antychryst do zbawic — sakralne i świeckie w leksyce, [w:] D. Zdunkiewicz-Jedynak (red.), *Słowa i ich opis. Na drogach współczesnej leksykologii*, Warszawa: Wydział Polonistyki UW, 183–195.
- Lewicki R. 2002: *Chrześcijaństwo. Słownik rosyjsko-polski*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Rutkowski K. 2007: *Leksyka konfesyjna w języku rosyjskim okresu radzieckiego*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Ryklin M. 2008: *Kommunismus als Religion. Die Intellektuellen und die Oktoberrevolution*, Frankfurt am Main: Verlag der Weltreligionen.
- Азаров А.А. 2002: *Русско-английский словарь религиозной лексики*, Москва: Руссо.
- Афиани В.Ю. 2001: *Аппарат ЦК КПСС и культура. Документы*, Москва: Росспэн.
- Гадомский А.К. 2007: Польская и русская религиозная лексика: попытка систематизации, [в:] А.К. Гадомский (ред.), *Крымско-польский сборник научных работ. Крымско-польские zeszyty naukowe. Кримсько-польський збірник наукових праць. Т. VI*: Симферополь: Универсум, 287–296.
- Гадомский А.К. 2008: Определение религиозной лексики как одна из проблем современной теолонгвистики, [в:] Г.Ю. Богданович (ред.), *Диалог культур. Теория и практика преподавания языков. Материалы 2 международной научно-практической конференции, посвященной 30-летию первого выпуска иностранных студентов филологического факультета 6-8 сентября 2007*: Симферополь: Издательство „ДОЛЯ”, 2008, 135–146.
- Данн Дж. 2009: Трансформация русского языка из языка советского типа в язык западного образца, [в:] Э.В. Будаев, А.П. Чудинов (ред.), *Лингвистическая советология*, Екатеринбург: ГОУ ВПО «Урал. гос. пед. ун-т», 274–291.
- Купина А.Н. 1995: *Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции*, Екатеринбург–Пермь: Изд-во Урал. ун-та.
- Мокненко В.М., Никитина Т.Г. 2005: *Толковый словарь языка Совдепии*, Москва: АСТ.
- Оруэлл Дж., Политика и английский язык, *Политическая лингвистика*, вып. 20, Екатеринбург, 280–294.
- Романенко А. П. 2000: *Образ ратора в советской словесной культуре*, Саратов: Изд-во Саратов. ун-та.
- Селищев А.М. 2003: *Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком*, Москва: УРСС.
- Червинский П. 2011: *Негативно оценочные лексемы языка советской действительности. Обозначение лиц*, Томск: Изд. «КИТ».

Фесенко А. и Ф. 1955: *Русский язык при советах*, Нью-Йорк: Rausen Bros.

Якимов П.А. 2011: О сущности понятия «религиозная лексика» в современной лингвистике, *Вестник ОГУ* 11 (130), 74–76.

SUMMARY

Religious terms in the Soviet totalitarian discourse about culture in 1953–1957

Keywords: religious lexis, ideological discourse, culture in the USSR.

This paper attempts a pragmatic analysis of a way in which terms related to the sphere of religion functioned in publications of the official Soviet discourse about culture during the so-called thaw. The status of those terms in the said discourse is not easy to determine precisely. Certainly, it lacks the value of stability. The common opinion that the religious lexis was completely marginalised in the so-called newspeak must raise doubts, as any generalisation of this kind. The analysed group of expressions represented an important measure in development of persuasive discourse, with their strong emotional load and deep rooting in usage (religious or, forty years after the revolution, atheistic). It was even more useful in texts concerning culture, in which the conflict between what was considered rational (socialist realism) and irrational (e.g., modernist trends) by a sender of analysed communications was revived again during the thaw. The set of religion-related terms was perfect for visualisation of those tensions.